

проф. др Дара Дамљановић
Филозофски факултет
Београд

проф. др Ксенија Кончаревић
Православни богословски факултет
Београд

Из историјата наставе руског језика у духовним школама Српске православне цркве

Сажетак. У раду се на основу анализе наставних планова и програма, уџбеничке литературе и архивске грађе разматрају кључни моменти из историјата наставе руског језика у духовним школама Српске православне цркве. Посебна пажња поклања се увођењу руског језика у наше црквено школство, при чему се акценат ставља на два момента: (а) деловање руских учитеља и присуство руских уџбеника у Славенској (1726-1731) и Славенско-латинској школи (1733-1737) у Сремским Карловцима, и (б) увођење руског језика у београдску Богословију (1849), чиме се Србија сврстала међу прве земље у Европи у којима је отпочело изучавање руског у својству страног језика. Анализирају се статус руског језика у наставним плановима и програмима српских духовних школа, уџбеници и приручници који су опслуживали наставу овога предмета, а говори се и о најзначајнијим његовим предавачима.*

У научној методологији лингводидактике значајно место припада и историјским истраживањима, којима је сврха изналажење законитости развоја система наставе одређеног (у нашем случају руског) језика и његових теоријских основа, а тиме и боље разумевање и унапређивање садашњег стања наставе у њеном препаративном, оперативном и евалуационом аспекту. Са историјског становишта проучава се друштвена условљеност наставе, мењање њених циљева и задатака, метода, облика и садржаја кроз историју, историјат наставних програма и уџбеничке литературе, прати се појава нових методичких праваца (концептуалних система) и трендова. Предмет лонгитудиналних испитивања је и приказивање делатности најеминентнијих теоретичара лингводидактике и наставника практичара, реконструисање приступа настави у појединим образовним институцијама, и сл. У том смислу веома инспиративно поље истраживања представља историјат наставе и учења руског језика у духовним школама Српске православне цркве – тема коју свакако треба сагледати у ширем контексту узајамних руско-српских духовних и културних веза и дотицаја.

Значај обраде једне овакве теме је вишеструк: најпре, духовне школе у историји српског школства одувек су се одликовале истакнутим местом и улогом у образовању свештенства, просветног кадра и националне интелигенције уопште, тако да истраживање статуса свих, па и филолошких наставних предмета у њима неизоставно поприма шире културне димензије и импликације. Друго: с

* Излагање на научном скупу „Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати“ одржаном на Православном богословском факултету у Београду 24. и 25. маја 2007. у склопу пројекта бр. 149037А („Српска теологија у двадесетом веку“), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

обзиром на веома рано увођење руског језика у наставне планове српских духовних школа, српске земље сврставају се у ред оних са најдужом традицијом његовог изучавања у својству страног језика у глобалним, европским и светским оквирима. И треће: проблематика која нас занима спада у ред теоријски недовољно истражених сегмената историје српског националног школства, премда су извесни њени аспекти фрагментарно сагледавани у појединим публикованим радовима (Радевић 1965, Радевић 1971, Радевић 1977 [2007], Митропан 1977 [2007], Кончаревић 1998, Кончаревич 1999, Кончаревић – Миодраг 1999, Дамљановић 1998, Дамљановић 2004, Пипер 2006, Калезић 2007).

Почетак наставе руског језика у Србији¹ традиционално се везује за средину XIX столећа, тачније за 1849. годину (отпочињање његовог изучавања у београдској Богословији), а у Црној Гори за 1869. (Богословско-учитељска школа и Дјевочјачки институт на Цетињу) (Радевић 1965, 85-93; Радевић 1971, 493-505; Радевић 1977 [2007], 31-36; Митропан 1977 [2007], 37-49; Дамљановић 2000, 62-74). Овим су се српске земље сврстале у ред држава са најдужом традицијом изучавања руског у својству страног језика: подсетићемо да је руски језик као наставни предмет изван граница његове исконске територије најпре био уведен у Румунији – 1828. он се почиње предавати у Гимназији св. Василија Великог у Јашију, 1831. у Училишту св. Саве у Букурешту, 1835. и у Михајловској академији у Јашију; следи Бугарска, где се овај језик уводи у школску наставу средином 40-их година, и то најпре у Копривштици, заслугом истакнутог делатника бугарског националног препорода Н. Герова, да би после руско-турског рата и ослобођења Бугарске (1877-78) на иницијативу М. Дринова, дугогодишњег професора Харковског универзитета, руски језик постао обавезан предмет у свим бугарским школама (Костомаров 1973, 35-60; Филин 1974, 7-47; Костомаров – Григорјева – Хруслов 1990, 6-7). У осталим земљама словенског ареала (*Pax Slavia Latina*) постојала је велика заинтересованост за увођење наставе руског језика, мотивисана културним и идеолошким разлозима, али су ова настојања реализована знатно касније него у Србији и Црној Гори. Тако, у Словачкој позитивну улогу у популаризацији руског језика одиграо је покрет Људевита Штура: на словачки језик преводе се дела Пушкина, Љермонтова, Тургењева, Толстоја, словачки интелектуалци овладавају руским језиком, али се као наставни предмет он уводи тек 1918., и то у гимназије, економске и педагошке школе. Исте године уводи се настава руског језика и у чешке школе, с тим што ваља напоменути да је традиција русистичких студија у чешким високим школама отпочела у XIX веку (Карлов универзитет у Прагу и Универзитет у Брну) (Костомаров 1973, 61-78). У несловенским земљама руски језик и књижевност постају углавном предмет универзитетског проучавања: у Мађарској се предавања из руског језика и књижевности организују још од 1849, да би током друге половине XIX века на водећим западноевропским и америчким универзитетима (Па-

¹ Напоменућемо да су страни језици заузимали значајно место у српској образовној политици још од најранијих етапа у развоју средњих и виших школа. Тако се у Великој школи, коју је по жељи Карађорђа основао Иван Југовић, а која је деловала у периоду од септембра 1808. до 1813., учио немачки језик све три године трајања школовања. Тридесетих година XIX века, када се оснива низ средњих школа (гимназије у Крагујевцу 1833 и Београду 1839, полугимназије у Зајечару 1836, Чачку и Шапцу 1837, богословија у Београду 1836, војна школа у Пожаревцу 1837), у њима се изучавају немачки, грчки, латински и старословенски језик. Већ педесетих година XIX века у нашем образовном систему изучавају се немачки, француски, руски, грчки, латински и старословенски језик (детаљније в. Дамљановић 2000, 57-59).

риз, Беч, Берлин, Харвард, Чикаго) почела да се негује славистика и у оквиру филолошких студија изучава руски језик (Прийма 1970, 152-153; Костомаров 1973, 95-104; Филин 1974, 41-42). Свакако да, када је реч о иницијалном моменту у развоју наставе руског језика у Србији, треба имати у виду и чињеницу да се свест о потреби његовог научног и практичног изучавања појавила знатно пре његовог увођења у институционални образовни систем: већ је 1839. Попечитељство просвештења предложило да се изврши број даровитих младића пошаље у главне градове европских држава ради учења језика и других наука, уз изричито помињање Москве и Петрограда. Две године касније, 9. јула 1841., попечитељ иностраних дела тражи да се три свршена ученика гимназије пошаљу у Русију „за изученије виши наука и рускога језика“. Између 1846. и 1864. у Русију су у три наврата слате групе богослова на школовање у тамошњим духовним академијама, а послато је и неколико питомаца да уче војне школе и студирају на универзитетима (Радевић 1965, 85-87; Дамљановић 2000, 59-61). У доба званичног увођења руског језика у српско школство оваква пракса имала је, дакле, већ десетогодишњу традицију.

Ипак, постоје веома основани разлози да се почетак изучавања руског језика у српском школству помери за више од 120 година у односу на традиционално прихваћено датирање, односно да се он веже за две сремскокарловачке школе основане у трећој и четвртој деценији XVIII века – *Славенску школу* Максима Суворова (1726-1731) и *Славенско-латинску школу* Емануила Козачинског (1733-1737). Обе школе основане су на иницијативу српске црквене јерархије (обраћање митрополита Мојсија Петровића императору Петру Великом са молбом да се Србима обезбеди помоћ у књигама и учитељима – текст обраћања српског првојерарха и одговора, тј. резолуције императора Петра в. у: Грујић 1910, 101-103), која ће наићи на подршку и разумевање руског двора и Цркве. За Србе је оснивање ових школа, долазак руских учитеља и руских књига (не само сакралних, него и оних са дидактичком наменом), а тиме и прихватање рускословенског и славеноруског језика, представљало важан културноисторијски догађај са далекосежним импликацијама: према оцени акад. Александра Младеновића, „за саму Цркву то је била гаранција будућег очувања православља на свим српским просторима, а за српску писану реч, основну, то је значило продужење њеног вишевековног постојања које се до тада остваривало на српском црквеном, а од тада је требало то трајање да се настави на руском црквеном језику“ (Младеновић 1989 б, 45). У културно-просветну мисију у Сремске Карловце најпре је био послат службеник Светог Синода Максим Терентјевич Суворов, који 1. октобра 1726. почиње да изводи наставу у новооснованој школи посвећеној Покрову Пресвете Богородице. Суворов је испрва држао наставу за седам ученика, а следеће године, од 2. фебруара до 8. септембра, за 57 ђака, уз премештање школе у Београд, да би од 6. јануара 1727. наставио са предавањима у Карловцима (Младеновић 1989 а, 14). Суворовљево дело наставиће Емануил Козачински као ректор нове, Славенско-латинске школе: овог ученог клирика пољског порекла, потоњег професора Кијевске духовне академије, руски Синод упутио је у Карловце са групом учитеља (Петар Падуновски, Трофим Климовски, Георгије Шумилак, Тимотеј Левановски, Иван Меначки) да наставе просветну и културну мисију у духу раније постигнутог споразума (Кулаковски 1903, 5-9). Делатност руских учитеља у карловачким просветним институцијама традиционално се у литератури везивала за наставу црквенословенског језика и катехизиса, при чему се губила из вида чињеница, на коју уме-

сно указује Предраг Пипер, да се сам наставни процес одвијао на руском књижевном језику, тако да, иако још није био званични наставни предмет, он имплицитно фигурира у овим школама као језик педагошке комуникације, и то из два разлога: прво, ни Суворов ни Козачински нису у српску средину дошли са знањем нашег језика, и друго, сви уџбеници који су коришћени у њиховим школама били су руске провенијенције (податке о овим уџбеницима в. у: Младеновић 1989 а, 12-13; Младеновић 1989 б, 56-57). „На тај начин“, закључује Пипер, „српски ученици Славенске (и, доцније, Славенско-латинске, прим. *наша*) школе у Сремским Карловцима, пре двеста осамдесет година, учећи (а) на језику свог учитеља (б) језик који се звао славенски, а био рускословенски, тј. руски црквени језик, учили су два основна вида језика образованих Руса свога времена“ (Пипер 2006, 22). На овом месту бисмо, са своје стране, прецизирали да „славенски“ језик који сепредавао у Карловцима није био само „руски црквени језик“ (у данашњој терминологији: рускословенски, новоцрквенословенски, црквенословенски језик руске редакције), него и славјаноруски – књижевни језик грађанске класе конституисан у духу Петрове културне политике као језик секуларне културе, који је у свом лексичком саставу и нормативистици обједињавао црквенословенске, руске народне, хибридне и елементе позајмљене из других језика, укључујући и класичне (Живов 1995, 3-591). Ово прецизирање, наравно, не доводи у сумњу основну Пиперову констатацију да су карловачки ђаци били оспособљени за коришћење оба варијетета руског књижевног језика свога доба – језика сакралне и језика секуларне културе. Аргументацију П. Пипера допунили бисмо још неким констатацијама које недвосмислено иду у прилог тврдњи да је руски језик у српском школству заправо присутан још од 20-их година XVIII столећа. Прво: буквар по коме се вршило елементарно описмењавање ученика у сремскокарловачким школама – *Первое учение отроком* Теофана Прокоповича (Санкт-Петербург, 1722) – садржао је црквенословенски графијско-ортографски материјал, али презентирао на начин адекватан потребама и могућностима компрехензије ученика чији је матерњи језик руски. Нагласићемо да су руска деца све до почетка XX века и у условима домаћег васпитања, и у школском систему своје образовање отпочињала управо, и искључиво, од црквенословенске писмености (исп. Кравецкий – Плетнева 2001, 25-41). Ово дело, чијих је 400 примерака даровано Суворовљевој школи још приликом оснивања (податке о броју примерака ове и наредних књига наводимо према: Младеновић 1989 а, 12-13), користило се и као катехизис, и сви су изгледи да је при тумачењу теолошких садржаја, изнетих на његовим страницама црквенословенским језиком, морао бити употребљаван славјаноруски језик (не црквенословенски, будући да се он није примењивао у усменој реализацији и изван строго сакралне, одн. богослужбене сфере). Друго: уџбеник Мелетија Смотричког *Грамматика славенския правильное синтагма*, који доспева у Карловце у трећем издању из 1721. у 70 примерака и налази примену као основна литература за наставу црквенословенског језика, сматра се у савременој лингвистичкој русистици заправо првом научном граматиком руског књижевног језика, управо имајући у виду његов тадашњи хибридни карактер (исп. Мечковская 1984, 23-36; Живов 1996, 101-157; Успенский 1996, 29-58; Кузьминова – Ремнева 2000, 5). Српски ђаци, другим речима, на основу ове књиге овладавају и графијско-ортографском, и граматичком нормом, и лексичким фондом руског књижевног језика онога доба. Треће: речник Ф. П. Поликарпова *Лексикон славяно-греко-латинский*

(Москва, 1704), који доспева у Карловце у 100 примерака, омогућава српским ученицима упознавање грчког и латинског вокабулара на основу славјаноруског као језика-посредника. Дакле, црквенословенским језиком ученици карловачких школа овладавају само рецептивно, стичући навике и умења читања сакралних текстова и упознајући његову нормативистику, док славјаноруски као руски стандардни израз XVIII века користе и рецептивно и продуктивно, служећи се уџбеничком и приручном литературом на њему, репродукујући његовим средствима своја филолошка и богословска знања, лингвистичко-комуникативна умења и користећи га у наставној, а вероватно и неформалној комуникацији са својим руским учитељима. Стога, имајући у виду изнету аргументацију, сматрамо да постоје сви основи за ревизију досадашњег датирања отпочињања наставе руског језика у српским школама, што имплицира још један културолошки релевантан закључак – о примату српске над румунском, бугарском и другим словенским срединама у погледу историјата увођења руског језика у школску наставу.

За увођење и потоње изучавање руског језика у нашем образовном систему у другој половини XIX века, као што смо већ нагласили, пресудну улогу имала је Српска православна црква и посебно Богословија у Београду као њена у то доба највиша просветна институција. Управо је Богословија у Београду била прва школа у коју је у октобру 1849. уведен руски језик са статусом обавезног наставног предмета. То је била природна последица добре сарадње између руске и српске Цркве и одраз реалних потреба српске Цркве и државе. Наиме, средином XIX века у Русији постоји разграната мрежа средњих и високих духовних школа, постоји богата и доступна теолошка и литература из области православне духовности, укључујући и уџбенике за образовање свештенства, постоји високообразовани кадар. Све то недостајало је српској Цркви и држави. Стога је, залагањем митрополита Петра Јовановића који се писмом обратио лично руском цару Николају I, постигнут договор о школовању српских младића у руским духовним школама, тако да у августу 1846. одлази на школовање прва група „државних питомаца“, коју су чинили Милоје Јовановић, Сава Сретеновић, Гаврило Милићевић, Димитрије Нешић, Василије Николајевић и Милисав Протић. По завршетку трогодишњег школовања С. Сретеновић и Д. Нешић враћају се у Србију, М. Протић и В. Николајевић по завршетку Кијевске духовне семинарије одлазе на Духовну академију у Москву, док М. Јовановић наставља школовање на Духовној академији у Кијеву. На школовању у Русији од 1850. до 1857. боравили су Алимпије Васиљевић, Панта Срећковић, Григорије Златковић, Никола Зисић и Никола Новаковић. П. Срећковић је завршио Духовну академију и Историјско-филолошки одсек Универзитета у Кијеву и добио звање магистра наука 1859. Током читавог XIX века српске црквене и просветне власти наставиле су са слањем младића у руске духовне школе, па се тако у Русији у различито време школовали Никола Зисић, Јаков Павловић, Јеврем Илић, Милош Анђелковић и други (детаљаније в. Дамљановић 2000, 60-61). По повратку у Србију овај кадар је заузимао значајна места у просвети и образовању, у државној служби. Тако, М. Јовановић је касније изабран за српског митрополита, Н. Зисић, професор Богословије у Београду, а потоњи настојатељ манастира Витовница, био је редовни члан Друштва српске словесности, П. Срећковић је радио као професор историје на Лицеју и Великој школи, С. Сретеновић је био секретар Министарства просвете и црквених дела, А. Васиљевић је био професор философије на Великој школи, затим министар

просвете и црквених дела, а касније државни саветник и дипломатски представник Србије у Петрограду (детаљније в. Дамљановић 2000, 67-68). Радећи у различитим областима, сви су они настојали да руском језику припадне заслужено место у српским школама. Некадашњи питомци руских духовних школа чинили су најважнији наставнички кадар за наставу руског језика не само у богословији, већ касније у учитељској и другим средњим школама; они су, поред непосредног наставног рада, писали и уџбенике руског језика, бавили се превођењем дела руских аутора и афирмисањем руске културе у српској средини.

Само увођење руског језика у наставни план Београдске богословије и почетак наставе везан је за долазак двојице професора из Русије: Димитрија Рудинског и Василија Вердиша. Они су стигли у Београд 31. августа 1849. и ускоро су постављени за професоре у Богословији. В. Вердиш је предавао црквену историју и библијску географију, а магистар богословских наука Д. Рудински, поред старословенског језика и књижевности, предавао је руски језик ученицима трећег и четвртог разреда „практично и утолико да би могли с ползом читати руске књиге по богословској струци“ (Радевић 1971, 499). Те године Д. Рудински посебно предаје руску граматику другој групи државних стипендиста, припремајући их за наставак школовања у Русији. У школској 1850/51. и 1851/52. години он предаје само руски језик и књижевност ученицима првог и другог разреда. Д. Рудински и В. Вердиш остају у Београду до марта 1854., када су због избијања Кримског рата као страни држављани морали напустити Србију. Три године касније Д. Рудински писао је митрополиту Петру о свом боравку и раду у Србији: „Не може ми бити туђа земља и црква којима сам служио око пет година тако предано и с љубављу као што служим својој цркви и отаџбини“ (Дамљановић 2000, 63). Да је исказана мисао тачна потврђује и чињеница да је уз предан наставнички рад Д. Рудински у том периоду написао уџбеник *Руска граматика*. Рукопис уџбеника предат је у мају 1852. Школској комисији која је била надлежна за оцену и одобравање уџбеника. На основу сачуване рецензије Школске комисије коју је потписао Јанко Шафарик може се закључити да се ради о солидном уџбенику, јер „што се самог предмета, то јест граматични правила и примера руског језика тиче, тај је правилно и добро изложен, тако да Школска комисија о њему нема ништа приметити“ (цитат из рецензије према: Дамљановић 2000, 69). Примедбе комисије биле су углавном формалне природе, али Д. Рудински није извршио тражене корекције и уџбеник није објављен.

Увођење руског језика у Богословију имао је далеко шири значај него што се то на први поглед могло учинити. Наиме, од самог оснивања Богословија је образовала не само свештенике, већ и учитеље за рад у основним школама. О томе сведочи податак из првог школског закона „Устројенија јавног училишног настављенија“ из 1844. где стоји: „За учитеље основни училишта само ће се они за сада примати, који су богословске науке с успехом свршили“ (Дамљановић 2000, 63). Један од наставних предмета био је и „метод учитељски“, односно дидактика. Законом о устројству богословије из 1863. усвојен је наставни план у ком је заступљено више педагошких предмета. Образовање учитеља остаје везано за богословију више од 35 година: прва учитељска школа отворена је 1871., али она неће одмах прорадити пуним капацитетом, односно неће моћи задовољити потребе државе за учитељским кадром. Поред тога, многи свршени богослови запошљавани су и као чиновници у државној администрацији (исп. Школство Србије 1804-1918, 73).

Богословија у Београду била је готово тридесет година једина школа у Србији у којој се учио руски језик. До ширења наставе руског језика у српским школама дошло је средином седамдесетих година XIX века. Овај страни језик уврстиле су у своје наставне планове Виша женска школа 1873., Учитељска школа у Београду 1877., Војна академија 1880. Најважнији догађај у том смислу било је отварање Катедре за руски језик и литературу на Историјско-филолошком одсеку Филозофског факултета Велике школе. Предлог је потекао од српске владе, а реализовали су га министар просвете Алимпије Васиљевић и ректор Велике школе Стојан Бошковић. Одлука о оснивању Катедре донета је 15. октобра 1877., а настава је почела 10. октобра 1878., када је из Москве стигао професор Платон Кулаковски. Руски језик у српске гимназије уведен је 1902. (детаљније в. Дамљановић 2000, 75-88, 106-112).

Наставни план и програм у Богословији често се мењао, али настава руског језика никада није трајала мање од две школске године са два часа недељно. За одређивање фонда часова био је надлежан Професорски савет Богословије, који је прегледао, усаглашавао и одобравао наставне програме што су их за своје предмете састављали сами професори. Руски језик се до почетка седамдесетих година изучавао током две школске године са два часа недељно. Седамдесетих година овај наставни предмет добија већи број часова. Школске 1878/79. и 1879/80. године наставом руског језика обухваћени су сви ученици, од првог до четвртог разреда. У школској 1880/81. руски језик се учи у првом, другом и трећем разреду са три часа недељно; следеће школске године учи се у прва два разреда са три часа недељно, у трећем разреду са два часа недељно; школске 1884/85. овај се предмет учи у првом и другом разреду са четири, у трећем са два часа недељно.

Основни циљ наставе руског језика био је оспособљавање ученика за коришћење литературе на руском језику. Други важан задатак био је припрема ученика за наставак школовања у Русији. Закон из 1863. уз наставни предмет руски језик прописује посебна „недељна упражњавања у преводима: са славенског и руског језика на србски и обратно“ (Дамљановић 2000, 64).

После одласка Димитрија Рудинског који је овај страни језик предавао од септембра 1849. до марта 1854., руски језик у Богословији предавали су: Сава Сретеновић (1855-1856; 1865), Никола Новаковић (1857-1859), Никола Зисић (1860-1861), Алимпије Васиљевић (1861-1864), Н. Поповић (1866), протосинђел Мојсеј (1867), Н. Петровић (1868-1870; 1874), Јаков Павловић (1871-1872, 1879-1880, 1890-1892), протосинђел Нестор (1873), Никола Ружичић (1875-1878), Живојин Јовичић (1879-1881, 1884-1886), синђел Теофил (1881), Јеврем Илић (1881-1888, 1897), Јеврем Бојовић (1887), Александар Хитрово (1889), Иларион Весић (1892), Атанасије Поповић (1893-1894), Драгољуб Поповић (1899), Павле Швабић (1893-1894, 1898-1900) (Дамљановић 2000, 64).

Професори Богословије и теолози одиграли су значајну улогу и као аутори уџбеника и приручника за наставу руског језика у периоду до почетка Првог светског рата². Од укупно осам стручњака који су у другој половини XIX и почетком

² Д. Дамљановић је на основу темељне анализе целокупног корпуса уџбеничке литературе за наставу руског језика у српским школама настале од 1862. до 1941. утврдила да аутори ових уџбеника и сами уџбеници заслужују пуно признање. Аутори су показали добро познавање предмета, а њихови уџбеници одражавају стање у лингвистичкој науци и лингводидактици времена у коме су настали. На основу ових уџбеника може се стећи потпуна слика о томе како се формирала и развијала српска методика наставе страних језика и руског језика као страног у другој половини XIX и почетком XX века (исп. Дамљановић 2000, 277-284).

XX века састављали и објављивали уџбенике за наставу руског језика, петорица су имали теолошко образовање: Алимпије Васиљевић, аутор првог српског уџбеника намењеног учењу руског језика, чији је *Учитељ руског језика* објављен 1862., док се друго, потпуно прерађено издање појавило 1871; Јаков Павловић, аутор *Руске читанке за ученике другог разреда Богословије* објављене 1873; Јеврем Илић, аутор *Руске граматике за српске школе* из 1883. (друго прерађено издање објављено је 1893., треће издање 1903., а четврто 1908.); Петар С. Протић, аутор уџбеника под називом *Учитељ руског језика или речник руских речи распоређених логичним редом са фразеологијом и кратким изводом из фонетике и граматике за ученике гимназије и за друге ученике и самоуке*, објављеног 1904; Милош Анђелковић, аутор *Практичне руске граматике*, објављене 1903. Под називом *Грамматика руског језика за средње школе и самоуке* ова књига издата је поново 1908. и 1922. Поред њих, у овом периоду уџбенике руског језика објавили су још само филолози Платон Кулаковски и Радован Кошутић и наставница Више женске школе Настасија Глушчевић (интегрални списак уџбеника руског језика објављених од 1862. до 1941. дат је у: Дамљановић 2000, 285-287). Искрпан опис и анализу ових уџбеника и уџбеничке литературе налазимо у радовима П. Митропана М. Радевића и посебно у монографији Д. Дамљановић насталој на темељу њене докторске дисертације (Радевић 1980, Дамљановић 2000, Митропан 1977 [2007]). Стога ће се овде изнети само кратак општи преглед и оцене појединих уџбеника, читанки и граматика.

У складу са владајућом граматичко-преводном методом у оновременој настави страних језика, централно место у *Учитељу руског језика* А. Васиљевића (1862) припада граматичком систему руског језика који се презентира путем граматичких правила и парадигми. Саставни део уџбеника су текстови за читање и руско-српски речник. При избору и тумачењу граматичке материје Васиљевић се угледао на Руску граматику А. Востокова, из које је преузета подела речи на врсте, као и дескрипција у оквиру појединих врста речи. Већ у друго издање уџбеника (1873.) аутор је унео низ значајних измена. Граматички део уџбеника подељен је на 25 лекција, а сваку лекцију чини граматичко правило и објашњење, примери функционисања дате граматичке појаве на нивоу реченице, објашњење лексике из примера. Лекције су насловљене према граматичкој јединици која се објашњава. Овакав начин презентације морфолошке материје може се окарактерисати као покушај да се ова материја изложи на синтаксичком нивоу. Стога поређење граматичког дела ових уџбеника пружа више занимљивих података који показују у ком смеру и како се развијала концепција уџбеника страних језика код нас. Посматрано у целини, оба уџбеника се заснивају на граматичко-преводној методи и спадају у уџбенике граматичке оријентације. Ипак, међу њима постоје значајне разлике. Прво издање уџбеника у погледу селекције и начина презентације граматичке материје веома је блиско описној нормативној граматичкој руског језика. Граматичка правила и парадигме усвајају се према нивоима језичке структуре помоћу одговарајућих образаца, а у оквиру морфолошког нивоа према врстама речи. Дакле, у уџбенику је остварена релација: од фонетике, преко морфолошких облика ка тексту. У другом издању уџбеника морфолошке појаве се тумаче помоћу реченица, уводи се, дакле, синтаксички ниво па је остварена релација: од фонетике, преко морфолошких облика и синтаксичких конструкција према тексту.

Текстови за читање и превођење дати су у Васиљевићевим уџбеницима у посебном одељку. Читанка садржи прозне текстове А. Ф. Гиљфердинга, В. Изма-

илова, Н. М. Карамзина, Надеждина и других, басне И. А. Крылова и поезију М. Ј. Лермонтова. У текстовима уџбеника доминирају вредносни ставови из области вере и духовности, етике међуљудских односа и односа према себи. Занимљиви су доминантни вредносни ставови и представе о Русији и руском народу коју Васиљевићеви уџбеници формирају код својих корисника. Русија је приказана као велика држава коју чине непрегледна пространства, равнице, шуме, степе, планински врхови, моћне реке и језера. То је земља у којој се сусрећу и преплићу европска и источњачка (азијатска) цивилизација и култура. Руски народ је обједињен осећањем патриотизма и вером у Христа Спаситеља. Убеђење о истинитости православне вере живи у души сваког руског човека и преноси се с поколења на поколење. За разлику од Руса, православни јужни Словени живе у непрестаној борби између ислама и римокатоличке вере. Током вишевековне турске окупације православни словенски живаљ непрестано се суочава са тврдњама да његова вера није правоверна, да Бог признаје само ислам, стога је Турцима дао и власт и снагу. С друге стране, на ове просторе непрекидно долазе бројни мисионари римске вере. У православним земљама има мало цркава, а и оне су запуштене. Нема духовних школа, а ретке свете књиге с муком се допремају из Русије. И поред свега тога, православна вера код јужних Словена ипак не слаби: њена снага извира из њене блискости са самом суштином словенског духа и словенског начина живота (детаљније о овом уџбенику в. Дамљановић 2000, 70-73, 163-176).

Руска читанка Ј. Павловића (1873) намењена је ученицима другог разреда богословије, док је у првом разреду коришћен Васиљевићев уџбеник. Читанка садржи девет прозних текстова, четири Криловљеве басне, поезију А. С. Пушкина и А. С. Хомјакова. Већина текстова има општеобразовне и ужестручне садржаје у складу са специфичностима будућих професија ученика – свештеника и учитеља. Таква су два текста В. А. Жуковског: *О постепеном развићу образовања, Ко је истински добар и срећан човек*, или текст В. Г. Бјелинског: *Човеково срце је или храм Божји или обиталиште сатане*. У Читанку су уврштене две проповеди Августина и Инокентија, као и неколико текстова у то време популарног енглеског писца С. Смајлса. Обимни текст П. Бесонова *Лазарице* разматра тематику из српске историје (детаљније о овом приручнику в. Дамљановић 2000, 191-192).

Руска граматика за српске школе Јеврема Илића прва је граматика руског језика настала у Србији. Имала је четири издања и користила се у нашим школама више од тридесет година, од њеног објављивања 1883. до појаве Кошутићеве граматике 1914. То је практична граматика намењена ученицима средњих школа који почињу учити руски језик, али који имају већ солидно формирано филолошко знање. Аутор граматике руководио се ставом исказаним у *Предговору* да предавање руског језика у нашим школама треба да има два циља: „један је да се лаким и свесним учењем руског језика отварају српској младежи врата за улазак у велику светску књижевност руску; други је да се тим радом у исти мах утврђује и попуњује оно филолошко образовање, које се добија по нашим школама учењем српског језика“. Илићева *Граматика* је модерна, научно утемељена и корисницима потпуно приступачан уџбеник руске фонетике, морфологије и синтаксе. Приликом израде Граматике Илић се служио делима најбољих зналаца руског језика Ф. Буслајева, А. А. Потербње, Л. И. Поливанова, као и школским граматикама српског језика (детаљније о овом приручнику в. Дамљановић 2000, 216-233).

Уџбеник П. С. Протића и граматика М. Анђелковића настали су почетком 20.

века као одговор на захтеве покрета за реформу наставе живих страних језика који се крајем XIX и почетком XX века проширио у свим европским земљама, па и у Србији. Суштину покрета представља свођење граматике на најмању могућу меру, а средиште наставе помера се ка текстовима и оспособљавању за непосредну комуникацију на страном језику. Прегледна и кратка *Практична руска граматика* М. Анђелковића (1903) била је управо такав уџбеник. Могла је послужити и за прво упознавање са руским језиком и за систематизацију граматичке материје усвојене индуктивним путем (детаљније о овом приручнику в. Дамљановић 2000, 233-236).

Уџбеник П. С. Протића (1904) намењен је ученицима гимназија и средњих стручних школа, и то, према замисли аутора, „поглавито кад се на часовима руског језика праве реченице и воде разговори“. Уџбеник садржи избор лексике и фразеологије са означеним синонимима и синонимским низовима, хомонимима, антонимима, означене су речи и изрази блиски по значењу, глаголска рекција, истокоренске речи, укључени су типски модели реченица и све то организовано на тематском принципу у оквиру 21 опште теме које су даље подељене на укупно 59 ужих целина. Уџбеник се одликује богатством лексичког материјала: за сваку од обрађених тема аутор наводи сву потребну лексику. Свака тема обрађена је на нивоу речи, синтагме и реченице. Велику комуникативну вредност у оквиру сваке теме имају тематски груписане устаљене форме реаговања у одређеним ситуацијама, фразеологизми, устаљени обрти, изреке, пословице, посебна значења неких полисемичних речи. На различитим местима у оквиру појединих тема дате су устаљене формуле реаговања у одређеним ситуацијама, као што је обраћање, поздрављање, исказивање поштовања, упознавање и представљање, изјава саучешћа, честитање поводом унапређења или празника, изјава захвалности и друго. Будући да Протићев уџбеник садржи потребан лингвистички и комуникативни материјал за општење у оквиру одабраних тема и ситуација реалне комуникације, он се може сврстати у уџбенике претежно утилитарне, практичне оријентације (детаљније о овом уџбенику в. Дамљановић 2000, 176-180).

Када је реч о статусу руског језика у наставним плановима осталих српских православних богословија, подаци везани за XIX и почетак XX века веома су хетерогени, будући да концепција богословског образовања, инвентар, размештај и временске димензије наставе не само филолошких, него и основних, теолошких дисциплина у овом типу школа нису били унификовани све до 1921. Неке богословске школе у својим наставним плановима нису предвиђале учење руског језика: рецимо, у Босанско-бањалучкој богословској школи, отвореној 1866., у којој је управник и једини наставник био Васа Пелагић, наставни план, који је свакако рађен по узору на план Београдске богословије, међу 13 предмета не предвиђа учење руског, већ само немачког језика (текст овог наставног плана в. у: Иванишевић 1903, 70-71), што се, по нашем мишљењу, да објаснити пре свега политичким околностима, а мање преференцијама самог предавача, који је, као што је познато, владао руским језиком – његове основе упознао је током школовања у београдској Богословији, а усавршавао га је читањем литературе и током боравака у Москви (Егсег 1989, 184-185). Пошто је ова школа престала са радом 1875., залагањем Саве Косановића отворена је 1882. богословија – Источно-православно богословско сјемениште у Сарајеву, након две године премештено у Рељево. Ни у првобитном, ни у реформисаном наставном плану ове школе из 1892. (текст в. у: Радовић 2005, 51) учење руског језика није било заступљено, што опет доводимо у везу са

идеолошким и културним приликама (и ограничењима) српског живља у Аустро-Угарској. У крајевима под отоманском влашћу, залагањем Симе Андрејевића Игуманова, делује од 1871. значајна богословска школа – Српска православна богословија у Призрену, која у првобитном плану из 1871. нема заступљен ниједан страни језик, с обзиром на њен трогодишњи карактер (текст плана в. у: Костић 1933, 4), али од школске 1890/91. године, са реорганизацијом ове институције, продужењем трајања обуке (шесторазредна настава) и изменом назива, а тиме и концепције наставе (Богословско-учитељска школа), руски језик задобија своје место у IV, V и VI разреду у својству обавезног предмета (од осталих страних језика овде се изучавају турски – од I, новогрчки – од III, француски – од IV, као и класични језици – старогрчки од V и црквенословенски од I разреда) (текст реформисаног плана в. у: Радовић 2005, 56). Парадоксално је, како видимо, то што у једној истој епоси руски језик бољи статус задобија у православној богословској просветној школи у Отоманској империји него у аналогним институцијама у Аустро-Угарској.

До унификације наставних планова православних богословија доћи ће у Краљевини СХС, када су 1922. за све школе овога типа прописани идентични садржаји наставе (Наставни план 1922, 1). За руски језик овде је предвиђено изучавање у свих пет разреда са седмичним фондом од 2 часа у својству обавезног предмета, док су немачки, француски и енглески заступљени у својству изборних са идентичним фондом часова. Идентична решења задржана су и у иновираном програму који се почео примењивати 1930. (исп. Радовић 2005, 70). Статус обавезности руски језик као наставни предмет у богословијама задржаће током целокупног послератног развоја овог типа школа, сачувавши га и до данас.

Православни богословски факултет у Београду, основан 1905. а отворен 1920. (детаљније в. Поповић 2006, 91-110), такође је у већини својих студијских програма (преглед програма в. у: Сандо 2006, 176-188) имао заступљен руски језик. Тако, првом уредбом о раду факултета из 1921., чију је основу израдио проф. А. П. Доброклонски, предвиђало се да су студенти „у обавези да усавршавају латински, руски и још један живи језик – енглески, француски или немачки“ (цит. према: Сандо 2006, 178) – дакле, као и у богословијама, руски језик имао је статус обавезности. Када је на основу ове уредбе израђен студијски план (1923) са прецизним навођењем инвентара студијских дисциплина и временских димензија наставе, за руски језик прецизирано је изучавање на првој години студија са седмичним фондом од 2 часа (текст овог плана в. у: Сандо 2006, 179). Наредна уредба о раду факултета, која је била на снази од 1935. до 1938, а са извесним модификацијама доношеним у два наврата – 1938. и 1945. – све до 1955, задржала је за руски језик идентична курикуларна решења (детаљније исп. Сандо 2006, 181-182). Програмом из 1955., који ће бити на снази до 1970., руски језик постављен је у ранг обавезног изборног предмета (напоредо са немачким или енглеским језиком) који се слуша прва 4 семестра са фондом од 2 часа седмично (текст плана в. у: Сандо 2006, 183). Студијским планом из 1970. живи језици су изостављени из списка студијских дисциплина (текст плана в. у: Сандо 2006, 184), али је у наредним плановима овај пропуст исправљен, тако да је уредбом из 1990. враћено изучавање страних језика (један по избору) у троеместралном трајању са фондом од 2 часа седмично (Уредба 1990, 95), уредбом из 1998. руском језику враћен је статус обавезности, уз изучавање још једног од западноевропских језика по избору – све у четворосеместралном трајању са фондом од 2 часа седмично (Гласник СПЦ 1998, 143), идентично решење

задржано је и по плану из 2003, с тим што је и енглески језик задобио статус обавезног (Седнички записник 2003), док план из 2006. предвиђа изучавање првог страног језика на основним, а другог на дипломским студијама (мастер), по слободном опредељењу студента из палете „школских“ језика (енглески, француски, немачки, руски), и то према следећем моделу: А. на основним студијама – (а) општи смер: 1. семестар 4, 2. семестар 2, 3. семестар 2 и 4. семестар 2 часа седмично; (б) практични смер: 1. семестар 2, 2. семестар 4, 3. семестар 2 и 4. семестар 4 часа седмично; Б. на мастер студијама – 7. семестар 4 и 8. семестар 4 часа седмично (Информатор 2007, 4-5).

Настава руског језика у духовним школама Српске православне цркве, како видимо, има богате традиције по којима се српско школство може сврстати у европске просветне системе са најдужим изучавањем овога предмета, и поред извесних дисконтинуитета. Курикуларна решења, иако хетерогена, углавном показују тенденцију високе заступљености овога предмета са временским димензијама адекватним циљевима наставе и природи процеса усвајања и преовлађујућим статусом обавезности, што је свакако одраз његове релевантности за професионалну компетенцију свршених богослова и дипломираних теолога, проистекле из вредности културног наслеђа створеног на њему, богатства теолошке и литературе из области православне духовности доступне на руском језику (оригиналне и преводне), његовог значаја за остваривање професионалне и социокултурне комуникације будућих свештеника, катихета, научних посленика у области теологије, сарадника масмедија са теолошким образовањем. Парадоксално је да уџбеници и приручници коришћени у овом типу школа углавном нису били стручно профилисани, све до појаве уџбеника Никодима Ђуракова с краја 60-их година XX века израђеног у техници офсет-штампе (*Уџбеник руског језика за II разред богословија*. Изд. Свети архијерејски синод, СПЦ, Београд, 1969, 119 стр.), као и уџбеничког комплекта К. Кончаревић насталог четири деценије касније (*Первый диалог. Уџбеник руског језика за први разред српских православних богословија*. Изд. Светог архијерејског синода СПЦ, Београд, 2000, 168 стр., *Радостъ общения. Уџбеник руског језика за други разред српских православних богословија*. Изд. Светог архијерејског синода СПЦ, Београд, 2001, 250 стр. и *Глаголы жизни. Збирка стручних текстова из руског језика са практикумом из граматике и конверзације за студенте II године и студенте постдипломских студија*. Скрипта. Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2004, 201 стр.). У данашњем моменту настава руског језика и у средњем, и у високом теолошком образовању по својим циљевима, задацима, наставним садржајима прописаним нормативним документима, методима, организационим облицима и наставним средствима пружа оптималне услове за стицање широке и вишедимензионалне комуникативне, лингвистичке, преводилачке и социокултурне компетенције функционално саображене будућим професионалним потребама ученика богословија и студената православне теологије (о диференцијалним карактеристикама система наставе руског језика на теолошким студијама в. Кончаревић 2002 б; о систему наставних средстава за теолошки образовни профил в. Кончаревић 2002а). Даље изучавање – и лонгитудинално, и трансверзално – система наставе руског језика у српским духовним школама, уверени смо, може битно допринети како ширењу радијуса научних спознаја у области славистике, историје школства и педагошких идеја, културне историје Срба, тако и оптимизацији те наставе у њеном препаративном оперативном и евалуационом аспекту.

Литература

- Грујић 1910 – Р. М. Грујић, *Прилози за историју српских школа у првој половини XVIII века*, Споменик Српске краљевске академије, 1910, XLIX, стр. 99-143.
- Дамљановић 1998 – Д. Дамљановић, *Уџбеници руског језика у Србији до 1941. године. Докторска дисертација*. Филолошки факултет у Београду, 1998. (дактилографисани рукопис дисертације)
- Дамљановић 2000 – Д. Дамљановић, *Руски језик у Србији. Уџбеници до 1941. године*. Београд, 2000.
- Егсег 1989 – V. Egseg, *Vasa Pelagić*. [U:] N. Potkonjak, P. Šimleša (red.), *Pedagoška enciklopedija*, t. 2. Београд [etc.], 1989, 184-185.
- Живов 1996 – В. М. Живов, *Јзык и култура в России XVIII века*. Москва, 1996.
- Иванишевић 1903 – Ј. Иванишевић, *Школство у Србији*. Сарајево, 1903.
- Информатор 2007 – *Православни богословски факултет: информатор о упису на студије*. Београд, 2007. (приручни умножени материјал)
- Калезић 2007 – Д. Калезић, *Настава руског језика у школама Српске патријаршије*. [У зб.:] *Из црквеног школства. Изабрана дела*, књ. 8. Београд – Фоча, 2007, стр. 161-167.
- Конџаревић 1998 – К. Конџаревић, *Sto dvadeset godina beogradske rusistike*, Glossa, Београд, 1998, IV, бр. 2, стр. 39-49.
- Кончаревић 2002а – К. Кончаревић, *Пројекат серије уџбеника руског језика за теолошки образовни профил*, Славистика, Београд, 2002, бр. 6, стр. 189-196.
- Кончаревић 2002б – К. Кончаревић, *Систем наставе руског језика на студијама теологије: теоријски аспекти и импликације за препаративну етапу*. – Богословље, Београд, 2002, 2, стр. 229-258.
- Кончаревић – Миодраг 1999 – К. Кончаревић, П. Миодраг, *О изучавању руског и црквенословенског језика у духовним школама Српске православне цркве (о 150-годишњици увођења наставе руског језика у Србији)*, Богословље, Београд, 1999, св. 1-2, стр. 119-128.
- Кончаревич 1999 – К. Кончаревич, *Сто пятьдесят лет изучения русского языка в Сербии*, Вестник МАПРЯЛ, Москва, 1999, бр. 25-26, стр. 68-70.
- Костић 1933 – П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку и почетком XX века*. Скопље, 1933.
- Костомаров 1973 – В. Г. Костомаров, *Русский язык в странах мира*. Москва, 1973.
- Костомаров – Григорьева – Хруслов 1990 – В. Г. Костомаров, Л. Н. Григорьева, Г. В. Хруслов, *Русский язык и литература в общении народов мира: проблемы функционирования и преподавания*. Москва, 1990.
- Кравецкий – Плетнева 2001 – А. Г. Кравецкий, А. А. Плетнева, *История церковнославянского языка в России (конец XIX – XX в.)*. Москва, 2001.
- Кузьминова – Ремнева 2000 – *Предисловие*. [В кн.:] *Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого*. Москва, 2000, стр. 3-25.
- Кулаковский 1903 – П. А. Кулаковский, *Начало русской школы у сербов в XVIII веке. Очерк из истории русского влияния на югославянские литературы*. Санкт-Петербург, 1903.
- Мечковская 1984 – Н. Ђ. Мечковская, *Ранние восточнославянские грамматики*. Минск, 1984.
- Митропан 1977 [2007] – П. Митропан, *Први уџбеници руског језика у Србији*. [У зб.:] *Сто година славистике у Србији. Зборник реферата са међународног научног скупа (Београд, 27-29.10.1977) издат 30 година касније*. Београд, 2007, стр. 37-49.
- Младеновић 1989а – А. Младеновић, *Рускословенски језик код Срба у првој половини XIX века*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1989, бр. 1, стр. 69-74.
- Младеновић 1989б – А. Младеновић, *Улога рускословенског језика у формирању српског књижевног језика новијег периода*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1989, бр. 1, стр. 45-64.

- Наставни план 1922 – *Наставни план за српске православне богословије у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Службене новине Краљевине СХС, Београд, 21. фебруар 1922, бр. 39, стр. 1.
- Пипер 2006 – П. Пипер, *Двеста осамдесет година руског језика у српским школама*, Славистика, Београд, 2006, књ. 10, стр. 17-23.
- Пријма 1970 – Ф. Ј. Пријма, *Русская литература на Западе. Статји и разыскания*. Ленинград, 1970.
- Поповић 2006 – Љ. Поповић, *Богословски факултет – од идеје до реализације*, Богословље, Београд, 2006, св. 1, стр. 91-109.
- Радевић 1965 – М. Радевић, *Први Руси професори у Београду*, Историјски гласник, Београд, 1965, бр.1, стр. 85-93.
- Радевић 1971 – М. Радевић, *Почеци наставе руског језика у Србији. Неколико докумената 1852-1864.* – Настава и васпитање, Београд, 1971, бр. 4, стр. 493-505.
- Радевић 1977 [2007] – М. Радевић, *Настава руског језика у београдским школама до 1878. године.* [У зб.:] *Сто година славистике у Србији. Зборник реферата са међународног научног скупа (Београд, 27-29.10.1977) издат 30 година касније.* Београд, 2007, стр. 31-36.
- Радевић 1980 – М. Радевић, *Настава руског језика у београдским школама од 1849. до 1878. године*, Историјски часопис, Београд, 1980, књ. 27, стр. 183-188.
- Радовић 2005 – Б. Радовић, *Настава и методика наставе српског народног црквеног појања 1918-1941. Докторска дисертација.* Православни богословски факултет у Београду, 2005. (дактилографисани рукопис дисертације)
- Сандо 2006 – Д. Сандо, *Историјат наставних планова на Православном богословском факултету*, Богословље, Београд, 2006, св. 1, стр. 176-188.
- Седнички записник 2003 – *Записник са седнице Наставно-научног већа Богословског факултета СПЦ од 4. септембра 2003.* (дактилографисани интерни материјал)
- Уредба 1990 – *Основна уредба о Богословском факултету Српске православне цркве*, Гласник Српске православне цркве, 2. јун 1990, стр. 91-104.
- Уредба 1998 – *Основна уредба о Богословском факултету Српске православне цркве*, Гласник Српске православне цркве, 8. август 1998, стр. 138-153.
- Успенский 1996 – Б. А. Успенский, *Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка.* [В кн.:] *Язык и культура. Избранные труды*, т. 2. Москва, 1996, 29-58.
- Филин 1974 – Ф. П. Филин, *Русский язык в современном мире.* Москва, 1974.
- Школство Србије 1980 – *Школство Србије 1804-1918. Документи и казивања.* Београд, 1980.

Дара Дамљановић – Ксенија Кончаревич

*Из историје преподавања руског језика
у духовних школама Српске православне цркве*

Резюме. В предлагаемой работе на основании анализа учебных планов и программ, учебной литературы и архивных материалов рассматриваются ключевые моменты из истории преподавания русского языка в духовных школах Сербской Православной Церкви. Особое внимание уделяется введению русского языка в отечественную церковно-образовательную систему, причем упор делается на двух моментах: (а) деятельность русских учителей и присутствие российских учебников в Славянском (1726-1731) и Славяно-латинском училище (1733-1737) в г. Сремски-Карловцы, и (б) введение русского языка в Белградскую Духовную Семинарию (1849), поставившее Сербию в число первых европейских стран, в которых началось изучение русского языка как иностранного. Анализируются статус русского языка в учебных планах и программах сербских духовных школ, учебники и учебные пособия, использовавшиеся в обучении, а речь идет и о выдающихся преподавателях.